

Др ФРАНЦ ЦУРК

КОНЗЕРВАТОРСКИ ПОСТУПАК НА „ДУШАНОВОЈ ЗАСТАВИ“*

Захваљујем се Хиландарском савету и Историјском музеју Србије на указаном поверењу, као и свим сарадницима а посебно другарици Милици Туфегџић, конзерватору Војног музеја у Београду на стручној сарадњи.

О проблему конзервисања „Душанове заставе“, која се налази у манастиру Хиландару на Светој Гори (Агиос Орос) на Халкидици у Грчкој, расправљало се више година уназад. Прелиминарна проучавања и анализе стања поменуте заставе почела су тек 1983. године, на иницијативу Хиландарског одбора, у организацији Историјског музеја Србије.*

Реч се о троугаоној коњаничкој застави већих размера (са страницама 245, 276 и 369 cm), која се, према предању, приписује цару Душану (1308—1355. године).

Уколико би анализа старости и остала истраживања доказали да је застава оригинална, ово би био јединствен примерак српске средњовековне царске коњаничке заставе. На жалост, због правних препрека неће моћи да буде пренесена у неки од музеја матичне државе.

Застава је у време употребе више пута поправљана и крпљена и на крају је у целини подшивена памучним чаршавом, тако да је данас очувана у донекле измењеном облику.

Прелиминарни радови

Застава је била пре конзерваторског поступка обликована као тробојница са изbledелим прљаво црвеним пољем на врху, плаво зеленим у средини и неодређене светлобеж боје на крају (доле). Поља су по висини у приближној сразмери 1:3:1.

* Хиландарски одбор Српске академије наука и уметности упозорио је још пре десетак година на веома лоше стање Душанове заставе. Касније је бригу о заштити преузео Хиландарски савет, а Историјски музеј Србије тек је 1983. године успео да у сарадњи са др Францом Цурком, организује одлазак екипе која је коначно обавила конзервацију ове заставе. — Редакција.

Застава је направљена од свилене тканине с различитим преплетом у појединим пољима. Црвенкаста тканина је у платненом, зелена у кеперу, а беж у платненом преплету у основи и четворопреплетном кеперу у орнаменту. Средње поље је било прешироко за ширину тадашњих уобичајених разбоја за свилу, стога је састављено од четири неједнаке траке. Ширине појединих трака, одоздо нагоре, износе: 46, 46, 40 и 28,5 см. Сви рубови трака имају, осим последњег горе, природне завршетке.

На трећој траци средњег поља, приближно 30 см од копља, био је једнострано пришивен 35 см висок крст од грубе као цигла црвене свиле у платненом преплету на коју је била хоризонтално пришивена златна метална нит, тако да ствара минијатурну шаховницу са квадратима који су засукани дијагоналама у вертикалном смеру. Крст је био обрубљен (појачан по ивици) јачим, сребрном жицом обавијеним канапом, који је завршавао подвијене рубове основне тканине крста, а у своје време служио је и као арматура за причвршћивање крста на носеће поље.

Застава је била обрубљена ресама по хипотенузи и по хоризонталном краку, а на вертикални крак био је пришивен тулац за копље (дршку). Тулац се горе завршавао кожним наставком у облику круне. Овај наставак, недвосмислено, био је носећи, односно спречавао је клизање заставе по копљу.

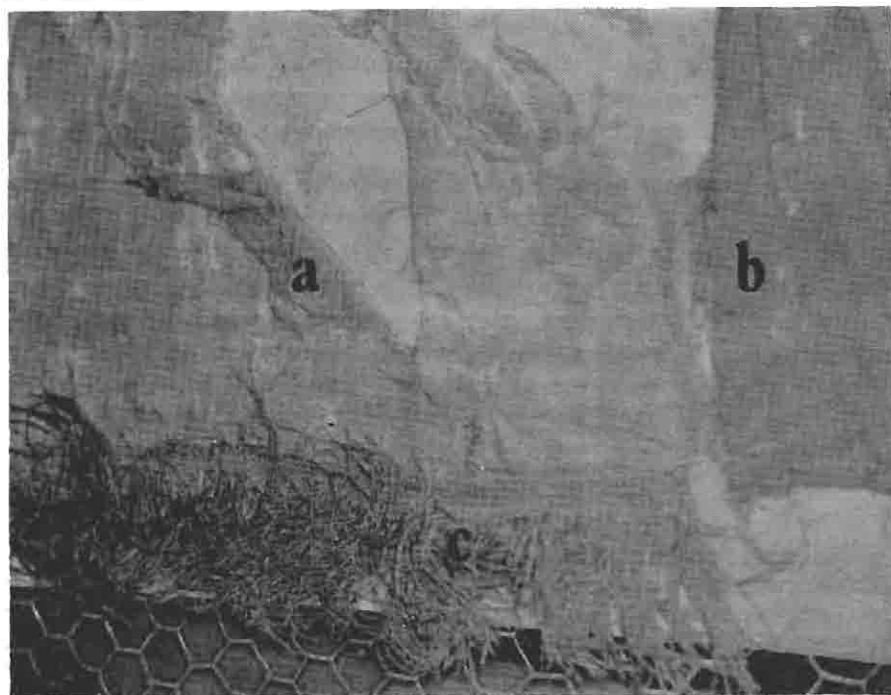
Приликом прегледа заставе, маја 1983. године, утврђено је да је у веома алармантном стању. Првобитне боје, као и свила, услед инсолације и, пре свега, услед деловања ултраљубичастог дела спектра, као и услед оксидације и атмосферичке, веома су се измениле.

Свила је постала крхка и ломљива и нема више првобитну еластичност и носивост. Последица тога је крдање нити које су трпеле највећа механичка оптерећења приликом ношења, а велика оштећења у вертикалном смеру у најтешњој су вези с тим. Највећа оштећења су на плаво-зеленом пољу и око нашивеног крста, који је због металних нити сразмерно тежак, као и при горњем рубу хипотенузе.

У доњем делу заставе оштећења су настала ближе рубу због напуњања тканине приликом лепршања (вијорења) (Види слику 1). Због истог узрока био је такође уништен доњи шпиц заставе. На појединим пољима су биле видне закрпе које су пришивене у различитим приликама.

Најбоље је очувано горње троугаоно поље, што је нелогично када се има у виду распоред сила приликом ношења заставе. Крст је још само делимично причвршћен на основно поље, јер се нит, која га је везивала за њега преко „сребрног“ канапа, прекинула на више места, тако да и она у већем делу слободно виси. Сребрна трака металне нити је оксидисала и делимично спојена са сумпором.

Језгро металне нити скоро је сасвим пропало, а канап формиран од снопа дељких свилених нити, око којих је била обавијена сребрна нит, сразмерно је добро очуван.

Слика 1. Оштећења настала због напнињања текстила приликом вијорења

Ознаке представљају:

- a — доње поље заставе
- b — тулац
- c — оригиналне ресе

На застави постоје две врсте реса. Без двоумљења, старије су оне ресе које заузимају две трећине хоризонталног крака од копља упоље. Ресе су дуге 5 cm и имају плаво-зелену боју слично средњем пољу заставе. На хипотенузи и преосталом делу хоризонталног крака пришивене су ресе дуге 8 cm, које су наизменично бојене жутом и као трава зеленом бојом, за које А. Стојковић сматра да су вероватно позамантерија из 19. века. По мишљењу А. Стојковића, застава је била нешто дужа, што закључује на основу преклопа горњег троугаоног поља, које за приближно 2,5 cm прелази на ново пришивени цилиндар. На свим осталим деловима тулац прелази на заставу за приближно исту ширину. Цилиндар је на заставу пришиван веома грубо, различитим врстама бода и разним врстама конца.

Данас је сачувана приближно половина кожног цилиндра. Фрагменат садржи два троугаона кожна ушивка од првобитна четири. Према А. Стојковићу, фрагменат је вероватно оригиналан јер је кожа постојанији материјал од свиле.

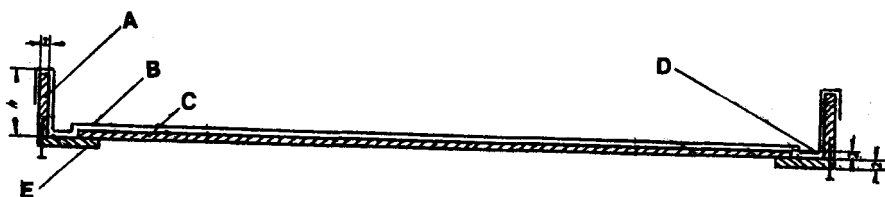
У новије време цела застава је подшивена белим обичним платном. То платно је данас, такође, подерано. Застава је на њега пришивена белим концем, на рубовима дијагоналним бодом, а по шавовима који спајају поља заставе, прошивена је обичним бодом.

Све је изведено веома грубо. После овога застава је постављена у витрину, са дном и поклопцем од металне мреже, која је била премалена, тако да је застава морала да буде два пута пресавијена. Цела витрина је покривена чаршавом да би застава била заштићена од прашине. Упркос томе, застава је била прљава и прашњава, што се добро видели под бинокуларном лупом.

Припремање потребне опреме

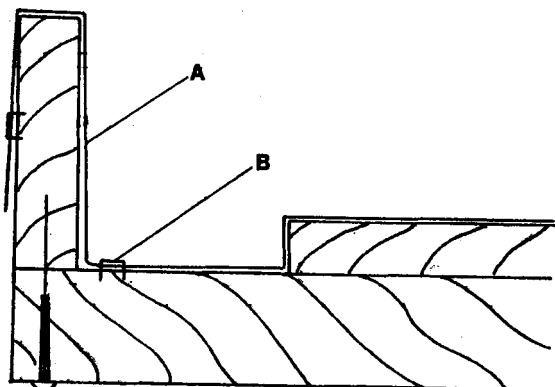
На основу података о стању заставе (који су сакупљени приликом прегледа) анализа и тестова, припремљен је предлог за израду посебне опреме која је неопходна за извођење конзерваторског поступка *in situ*. Требало је направити радни сто обложен са melinex фолијом који, уз минималне интервенције, може да се претвори у корито за прање и испирање заставе. Поред тога, треба да буде тако универзалан да касније лако може да послужи и приликом конзервације осталих текстилних предмета из фондова манастира. Сто такође мора да буде нешто већи него што су сами оквири. Оптимална мера која дозвољава манипулацију с оквирима, а да се при том претерано не повећава волумен корита, приближно је по 15 cm на сваку страну оквира. Средњи плато мора бити уздигнут најмање 2 cm, што омогућава отицање тешких механичких делова и нечистоће у оточни жлеб који окружује сто. На овај начин спречава се задржавање и поново враћање прљавштине на текстил. Овај жлеб особито је значајан приликом чишћења тешких тканина за које неће бити потребно прање међу оквирима. У том случају, цело корито на једној страни треба само мало уздигнути да би дно имало благи нагиб који ће омогућавати лакше отицање. Странице корита су најприкладније ако су високе 20 cm јер је просечан ниво течности за прање 10 до 15 cm. У том случају течност не плушка одмах преко руба, а истовремено странице нису тако високе да би онемогућавале рад на дну. Оквир, који чине на угловима спојене странице, причвршћен је на основну површину одговарајућим, не предугим завртњима тако да га је могуће, по потреби, лако скинути. Дно корита прекрива глатко натегнута melinex фолија. Слободни крајеви пребацују се преко руба странице, где их је могуће, према потреби, причврстити.

Када се заврши прање, слободне ивице фолије ослободе се са страница. Странице се скидају, а основна површина корита ствара радну површину за наредну обраду тканине (види цртеже 1 и 2).

Цртеж 1. Нацрт корита за прање које је по потреби такође радна површина за друге конзерваторске захвате (сушење, подлепљивање...) М 1:20.

- A — страница корита
- B — метална фолија
- C — уздигнуто дно корита
- D — носећи оквир
- E — жлеб

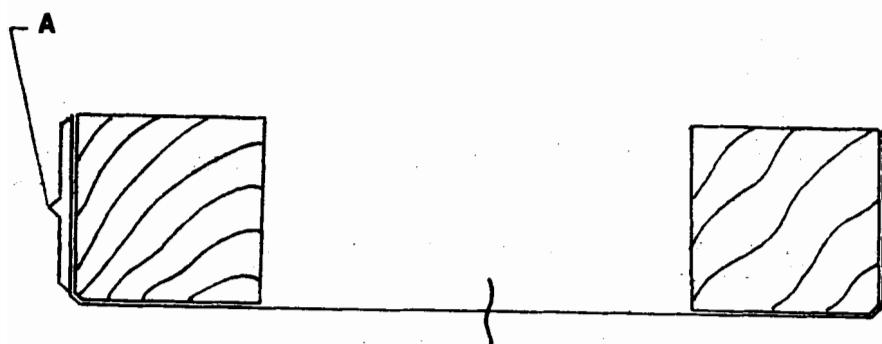

Цртеж 2. Начин причвршћивања фолије на основну плочу и странице корита за прање.

- A — фолија
- B — спајалица

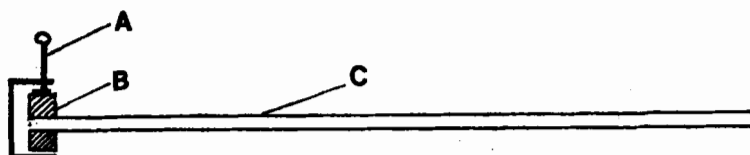
Пошто је тканина заставе била изузетно крхка, потребно је било да се припреме два посебна оквира, између којих се улаже текстил ради манипулације и прања (ови оквири у даљем тексту наводе се као оквири за прање).

Унутрашња мера фиксних оквира за прање мора да буде нешто већа од мера саме тканине. На сваки оквир, с једне стране напету је полиестерска мрежица с очицама од 1 до 2 мм. На оквир треба да се фиксира као код сита за сериграфију (види скицу). Најбоље је да се мрежица фиксира лепком који је отпоран на воду и алкалнје. Величина предвиђених очица је најпримеренија јер мрежица нежну тканину довољно фиксира, а истовремено омогућава неометани проток течности за прање (види цртеже 3, 4 и 5).

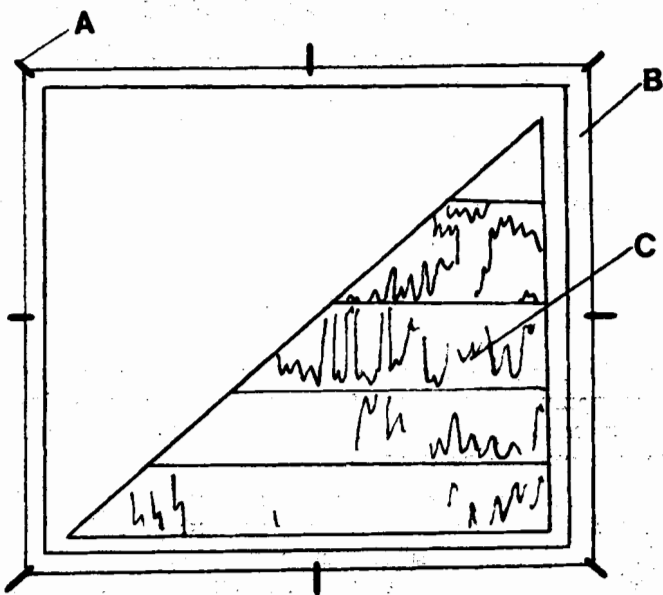
Цртеж 3. Начин причвршћивања мрежице на оквир лепљењем или спајањем.

A — мрежица је причвршћена на овој равни

Цртеж 4. Принцип састављања оквира за прање тканине

A — стега
B — оквир
C — полиестерска мрежица

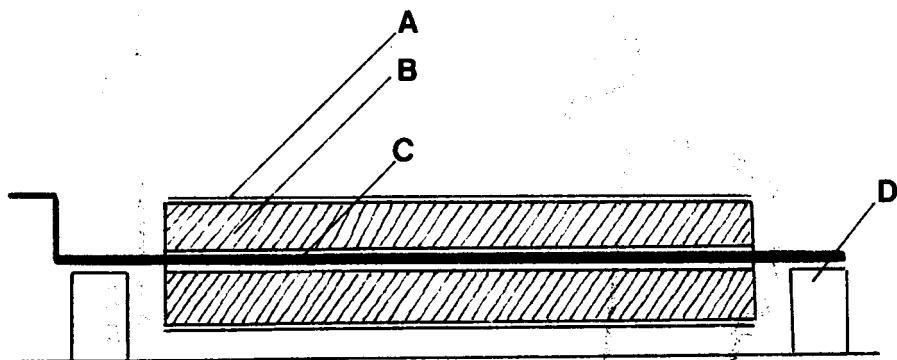
Цртеж 5. Глоцрт оквира с уложеним деловима заставе.

A — стега
B — оквир
C — застава

Требало је такође припремити и ваљак за прање реса.

Ваљак од летава, које су од меког дрвета, мора да ротира око своје осе, а треба да буде пресвучен melinex фолијом. Његов пречник не сме да буде мањи од 20 цм, а дуг је 150 цм, тако да се на њега лако може спирално да навије цела реса одједанпут.

Слободни делови осе која је провучена кроз ваљак (вретено) постављени су на довољно високе дрвене коцке, тако да ваљак може слободно да ротира а да истовремено буде уздигнут од дна корита приближно 5 цм. Лаганим ротирањем ваљка у течности за прање и касније у води за испирање постиже се већи учинак прања. Пошто је реса причвршћена на више места и чврсто повијена мрежицом, за време прања и сушења очуваће се њена првобитна дужина. У случају неког другог поступка настале би тешкоће приликом враћања ресе на заставу (види цртеж 6).

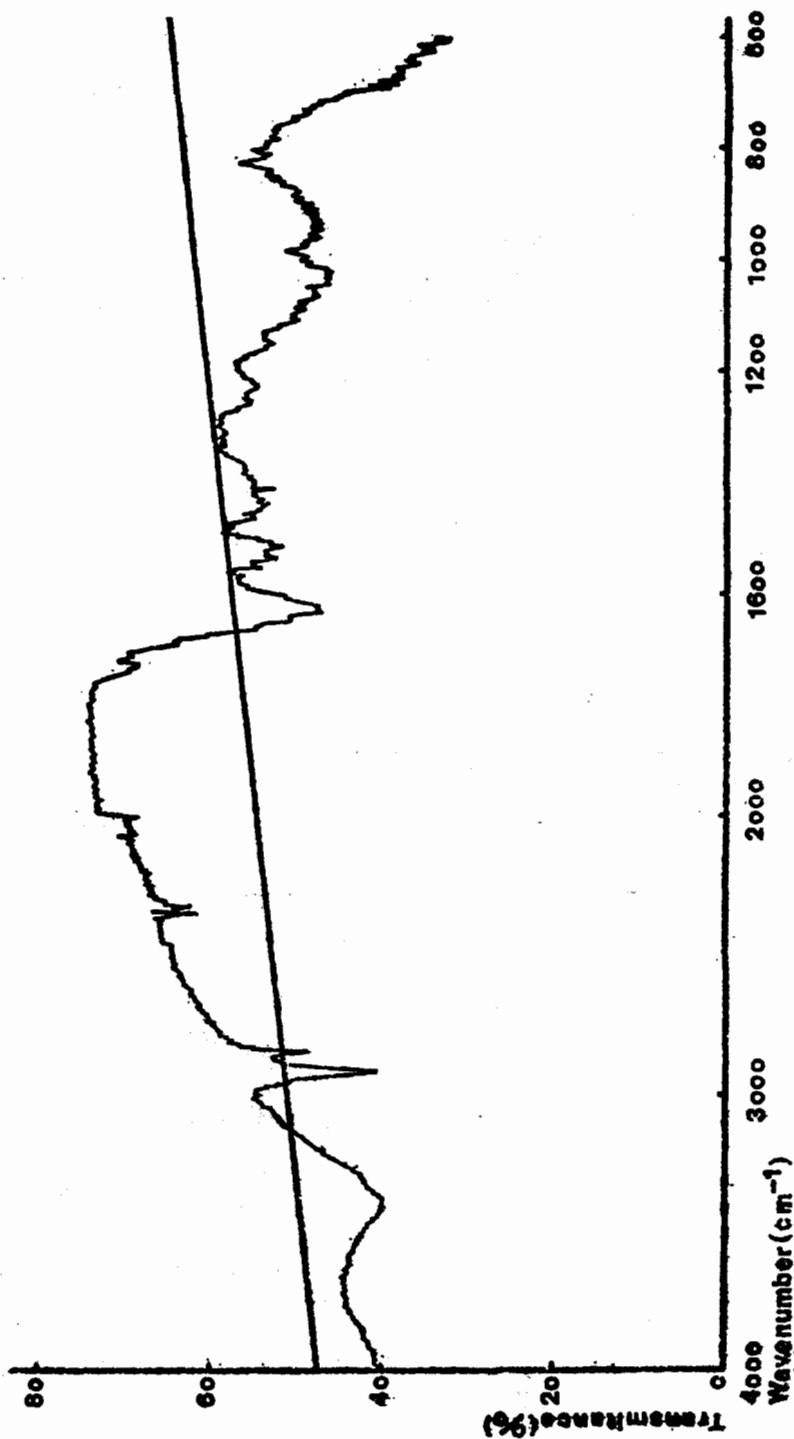
Цртеж 6. Ваљак за прање реса и његово постављање у корито за прање.

- A — глатко натегнута фолија
- B — дрвени ваљак
- C — одговарајућа осовина
- D — подметач

Анализа узорка и одабирање средстава за конзервацију

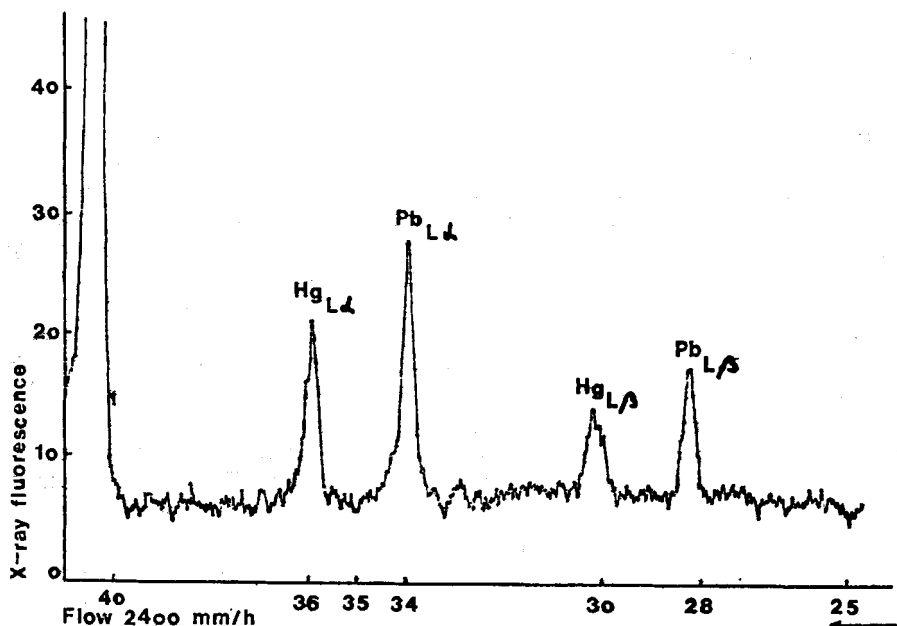
У прелиминарној фази, поред осталог, било је анализирано и осам узорка које је са заставе узео колега А. Стојковић из Народног музеја у Београду. Узорци су били узети са сваког бојеног поља заставе (узорци 2319/4, 2319/5 и 2319/7), са носеће тканине крста (узорак 2319/1), са металне нити са веза крста (узорак 2319/2), са сребрног канапа са крста (узорак 2319/3), са ресе, за коју се претпостављало да је оригинална (узорак 2319/8), и са копча „нове“ заставе.

Инфрацрвена спектрална анализа је потврдила да је сва тканина свилена. Пример једног од узорка приказује дијаграм 1.

Диаграм 1. Спектар узорка 2319/7.

Пре почетка анализе бојила урађена је и рендгенска анализа, која је требало да покаже могуће присуство мочила на бази метала. Метале нисмо открили ни на једном узорку сем код узорка 2319/1, где су се у спектру појавили екстремни карактеристични за Hg и Pb (види дијаграм 2).

Дијаграм 2. Део спектра са екстремима Hg и Pb на узорку 2319/1.

Микроскопске анализе поменутог узорка показале су да се ни у овом случају не ради о мочилу јер су се на нитима поред уобичајених нечистоћа појављивала и обојена зрнца, највероватније пигменти цинабарита, који је на тканину био нанесен у облику површинског премаза који је, на жалост, због нестабилности везива скоро потпуно отпао са узорка. Свила је била обојена пигментима антракинонског типа са ализаринским пореклом и индигоидног типа.

Првобитно, на располагању су биле две врсте средстава за прање, и то алкиларилполигликол етер (Nekanil NF-BASF) и нејоногено средство за прање свих врста влакана, тј. детергент „V“ (TEOL).

Тестови на узорцима показали су да оба средства добро испирају прљавштину, јер су високоактивна, а истовремено имају практично неутралну реакцију и не утичу на бојила употребљена на застави. Приликом развијања хроматограма нисмо открили трагове бојила у средствима за прање чак ни при концентрацији десет пута јачој од уобичајене и при намакању од 1 часа (стандардни експеримент изводи се пола часа при једнакој концентрацији, што је такође било изведено).

И поред добрих резултата на тестовима постојаности урађен је и експеримент концентрације H^+ јона у 0,5-процентном раствору средстава за прање са p_H индикаторском траком (Riedel de Haën A.—G. Seelze, Hanover) са степеном осетљивости од 5 до 9.

Резултати оцењивања потом су били проверени и на стандардном p_H метру. Добијени резултати за поједина средства за прање су:

детергент „V“

Неканил NF

оцењена вредност p_H 5,5
измерена вредност p_H 5,35

оцењена вредност p_H 5,5—6
измерена вредност p_H 5,65

Мада су добијене вредности потпуно у дозвољеним границама, ипак сам сматрао да би најбоље било добити потпуно неутрално средство. У Одељењу за развој љубљанског ТЕОЛ-а, за ову прилику припремили су високоактивно, потпуно неутрално средство на бази нонил-фенол полиетилен гликолетра уз додатак Tinorala CBS, који производи Ciba-Geigy. Предност овог средства је да је високоактивно и у тврђој води, каква је у Хиландару, и то без додатка омекшивача, а такође се испира лакше од поменутих средстава за прање.

За омекшивање и одстрањивање корозије са металних нити, како су показали тестови, највише је одговарала динатријева со етилен-диамин-тетрасульфетне киселине (Titrplex III-Alkaloid), пошто не утиче нити на органска бојила заставе, нити на свилу.

Уколико би на сребрном „концу“ постојала места која је теже одстранити, као што је то био случај с узорком, омекшали корозиони слој лако може да се одстрани стакленом четкицом. При томе би требало бити веома пажљив пошто је конач, око кога је обавијена метална трака, веома ломљив. За заштиту очишћеног метала одговара кополимер-метилметакрилата и бутил-метакрилата који је еластичнији од чистог метилног акрилата.

У прелиминарном раду истражене су и текстилно-технолошке карактеристике узорака заставе. Пошто су узорци били изузетно мали, било је потребно да се, приликом одређивања вредности појединих параметара, ограничимо више на процену.

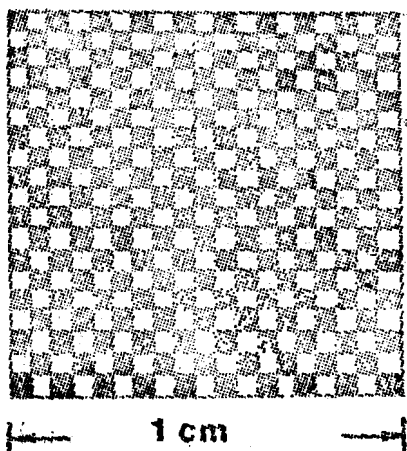
Тканина узорка 2319/1, који је узет са доњег, неизвезеног дела вертикалног крака крста, била је ткана у густо збијеном платненом преплету и веома подсећа на слична ткања, типична за 18. век.

Густина ткања јаче суканих нити је 21/19 нити на cm^2 . Дебљина нити основе и потке приближно је 0,5 mm.

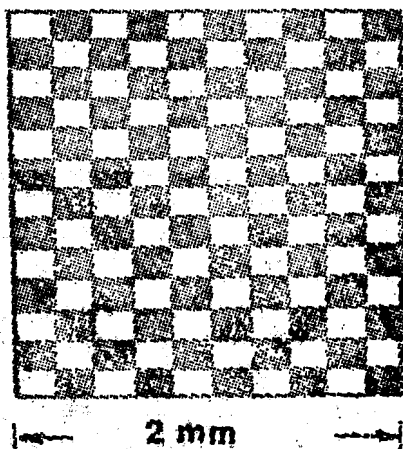
Тканина узорка 2319/4 која је узета са горњег поља заставе, ткана је исто тако у платненом преплету са донекле правоугаоним „зрном“, које је карактеристично за 19. век, што је последица меких основа и сразмерно тврдих потки.

Густина ткања је 62 односно 50 нити на cm^2 (види цртеж 8).

Дебљина нити, и потке и основе, приближно је 0,18 mm. Број засука (торзија) на основи је 45 на један м, а на потки 500 на један м. Тканина узорка 2319/5, који је узет с горње траке средњег

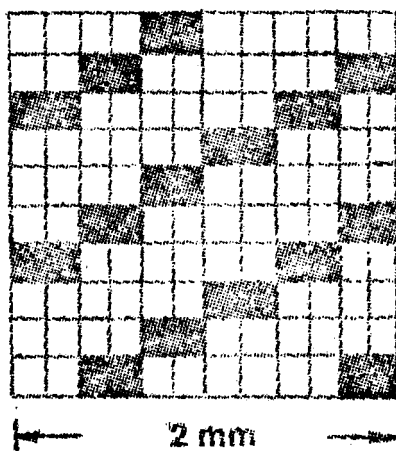
Цртеж 7. Графички приказ ткања узорка 2319/1 (М 5:1).

Цртеж 8. Графички приказ ткања узорка 2319/4 (М 25:1).

поља, ткана је у кепер техници $4/8 K - Z$, са једноструким, ²јаче ₆суканим нитима у основи и двоструким, слабије суканим у потки, при чему је једна нит јаче обојена. Густина ткања је 50/29 нити на један cm^2 .

Тканина узорка 2319/7, који је узет с доњег поља заставе, ткана је у платненом прешлету у основи и у четворопрешлетном кеперу у орнаменту (атлас прешлет са флотирајућом нити). Узорак је био тако мали да са њега није могао да се реконструира прешлет. Реконструисали смо га тек према слајду који је урађен *in situ*. Густина нити у основи је 32,6 нити/ cm , размак између нити варира од 0,3 до 0,5 дебљине нити. Нити потке су густо збијене и има их

Цртеж 9. Графички приказ ткања узорака 2319/5 (М 5:1).

49,8/цм. Дебљина нити у основи је 0,19 мм, а у потки 0,16 мм. Начин преплета, по моме мишљењу, указује на могућност да је тканина стигла преко Мале Азије, и да је највероватније индијског порекла.

Цртеж 10. Графички приказ ткања узорака 2319/7.

Узорак 2319/8 узет је са реса које су широке 5 цм, и то при коњу заставе. Ресе су изведене од двоструких нити од којих је свака дебела 0,4 мм и које су засукане 240 до 300 пута на метар у заједничку нит која је дебела 0,75 мм. При томе, један прамен је небојен, а други је обојен плаво. Бордура је изведена у облику ручно качкане траке с испуштеним ресама.

Метална нит (узорак 2319/2) састоји се од 0,36 mm широке, с једне стране позлаћене, сребрне траке која је увијена око свилене нити са приближно 2750 навоја/m. Дебљина металне нити је приближно 0,3 mm. Језгро представља свилена нит која је сукана око 500 пута на један метар дужине.

Такође, сребрни „канал“ (узорак 2319/3) изведен је на сличан начин. Сребрна трака ширине 0,5 mm обавијена је око језгра са приближно 500 навоја/m. Језгро, дебело 1—1,2 mm, иначе 2 mm дебелог „канала“, добијено је увијањем 10 свилених нити, од којих је свака дебела 0,4 mm и које су засукане приближно 500 пута/m. Нити су међусобно засукане 167 пута.

Обављен је такође и експеримент анализе нечистоћа на застави, мада је слика била тако комплексна да није било могуће да се изолују јасно поједини састојци. Грубо можемо да их поделимо на анорганске нечистоће, углавном минералног порекла, у које треба убројити и соли, и на органске нечистоће с обиљем органских киселина и изметних продуката. Последница овога било је интензивно, и из године у годину све брже, распадање заставе, што су стручњаци приметили у последње време. Стање заставе заиста је било алармантно и захтевало је што хитнију интервенцију. Закључујем, на жалост, да је таква интервенција била потребна још пре десетак година.

Ток конзервације

Конзерваторски поступак био је подељен на две, временски одвојене етапе.

Пошто су испитивања узорака и припреме за конзерваторски третман трајали приближно годину дана, а узорци су били стари већ две године, сматрао сам да би било потребно да се веома пажљиво документује затечено стање објекта посебно због индикација интензивног распадања које су запажене још на узорцима.

Преко витрине било је набацано обиље предмета, међу којима су били и ситни метални предмети и ексерчићи, који су нашли пут кроз подеротине кровног чаршаву до површине заставе. Корозиони продукти ових предмета текстилу, свакако, нису користили (види слику 2 и 3).

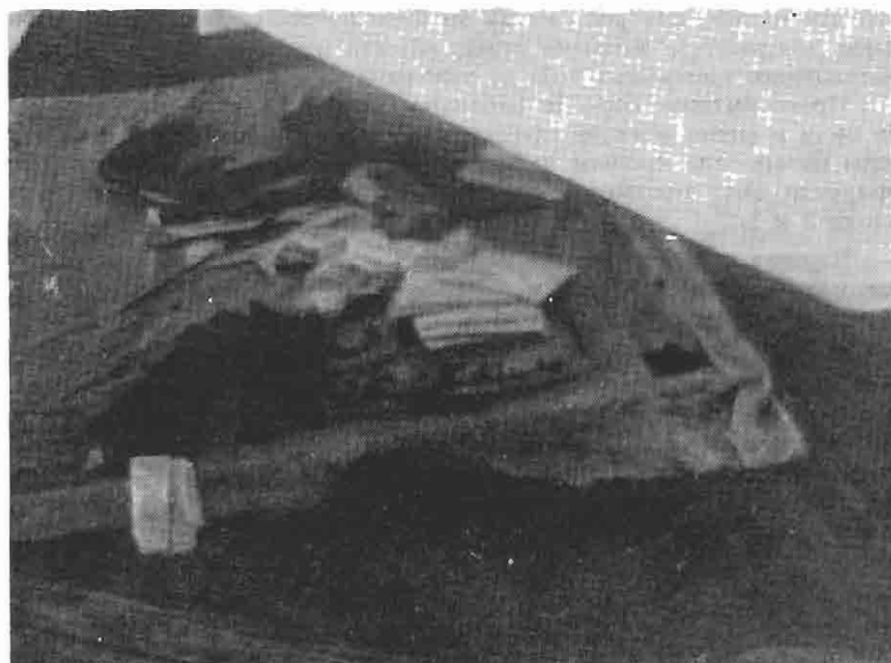
Чаршав који је витрину покривао био је сасвим труо и на више места поцепан, због чега је био омогућен продор прљавштине и измету глодара до површине заставе.

После документовања затеченог стања заставе, где је било потребно да процес распадања рапидно напредује, застава је заједно са памучном подлогом била пренесена из постојеће кутије на полиестерску мрежу, која је већ била напета на оквир. Преношење је било деликатно јер је материјал био веома ломљив, а уза све то застава је због премалене витрине била још и два пута преклопљена.

Преношење је битно олакшало подшивено платно, које је овом приликом служило као носач при преносу. Ову тканину, после преношења било је потребно одстранити са заставе, али пошто се при преношењу налазила под њом, било је потребно да се застава обрне.

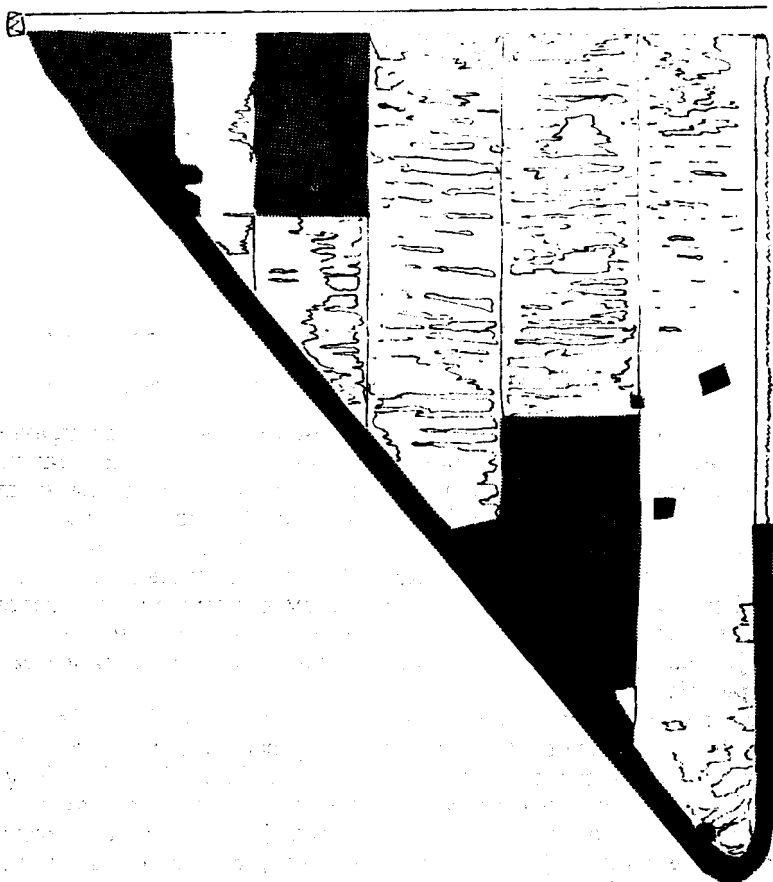
Слика 2. Витрина у којој се налазила застава приликом нашег доласка

Слика 3. Ситни метални предмети набацани на витрину

Окретање је извршено између два оквира с напетом полиестерском мрежом који су били спојени на одговарајући начин, тако да за време манипулације није постојала опасност од оштећења, а није дошло ни до померања заставе ни до напрезања свиле, што би изазвало додатно дробљење влакана.

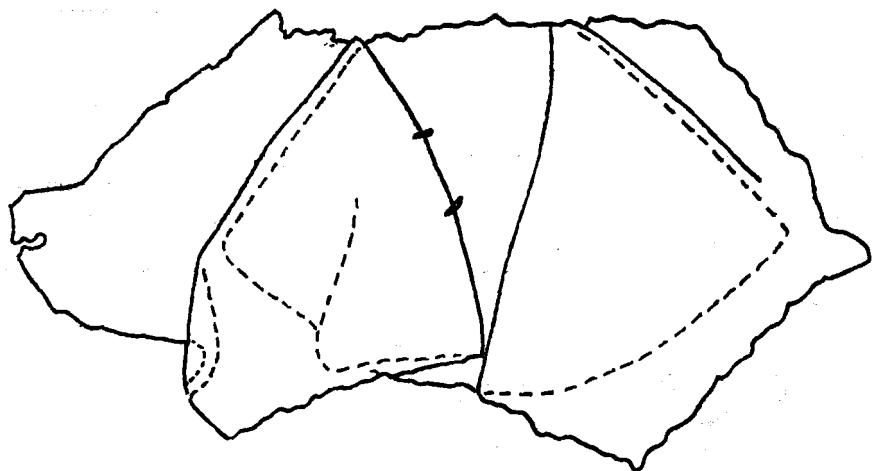
После склањања горње мреже, прво је уклоњена носећа памучна тканина, а истовремено је изведено привремено причвршћивање ослобођених делова заставе на мрежу подложеног сита. Затим је следило одстрањивање свих каснијих апликација с оригинала и одвајање свих детаља који су захтевали посебан конзерваторски третман (види цртеж 11).

Цртеж 11. Схематски приказ неоригиналних закрпа и познијих апликација на застави

Одстрањен је и носећи кожни наставак с врха тупца заставе, што је приказано на цртежу 12.

Када је кожа била очишћена и омекшана, показало се да је имала облик круне који је изведен пресавијањем коже, а не нашивањем, како се у почетку могло претпостављати (види цртеж 126).

Цртеж 12a и 12b. Кожни наставак с врха тупца заставе

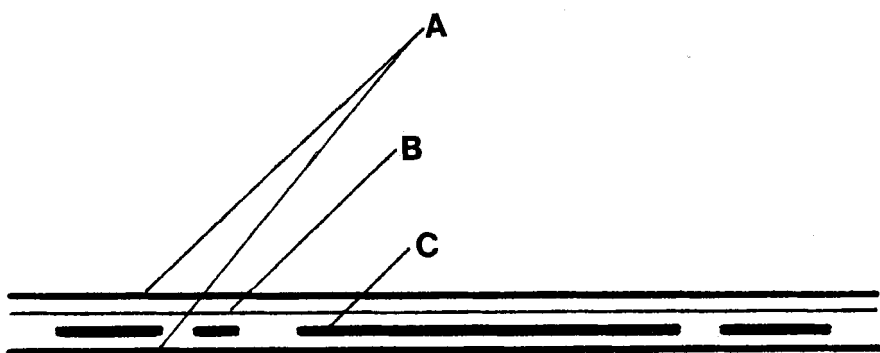
После тога је уследио поступак припреме заставе за прање, као што је већ описано у елаборату, који је укључивао фиксирање оба сита, припрему купатила, припрему реса и тупца за копље за прање на ваљку. Уследило је прање које је због осетљивости материјала било изведено између две мрежице спојене међусобно на више места, тако да није могло доћи до померања тканине међу њима. Прање је било изведено средством о коме смо већ говорили.

По прању застава је више пута испирана у мекој води, а на крају је испирана у води која је дестилована у манастирском казану за ракију.

Застава је одмах после прања пренесена на melinex фолију. Поступак је био сличан као при окретању заставе, само што је сада између заставе и горњег сита положена melinex фолија. Целу композицију, која је била примерно фиксирана, затим смо обрнули, тако да је сада застава лежала на фолији, и извукли оквир. Помоћу фолије застава је пренесена на глатку радну површину растављеног корита. На тој површини, после поравнавања подеротина и слободних нити на првобитна места, застава се осушила.

Следило је једноставно подлепљивање носеће свилене мрежице која је претходно била напрскана одговарајућим везивом (лепком). Употребили смо Mowilith 50 — Lascaux Restauro. Подлепљивање је вршено уз помоћ пегле при температури од 50°C. Ово температурно обмочје одабрано је зато што је температура довољно ниска да не проузрокује промене на влакнима, а истовремено је T_g везива до-

вољно високо изнад температуре околине. Пеглање је било извршено преко уских трака melinex фолије која је топлотно резистентна и везиво се не прихвата за њу (види цртеж 13).

Цртеж 13. Схематски приказ принципа подлепљивања.

- А — melinex фолија
- В — мрежица
- С — застава

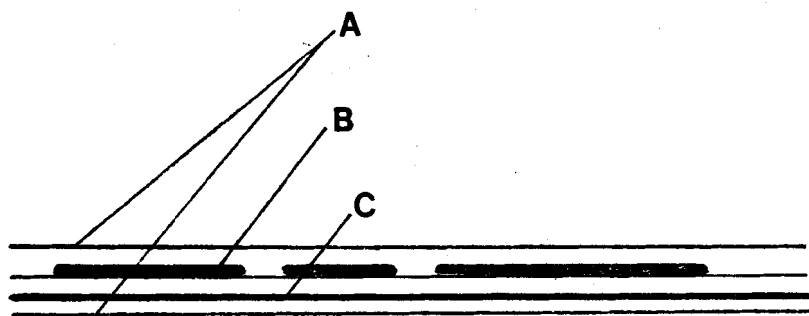
Овај начин подлепљивања не проузрокује продирање везива у нити подлепљене тканине и истовремено је реверзибилан.

Скинуте ресе и тулац опрани су на ваљку за прање реса, што је предупредило евентуалне промене димензија.

Овим је прва фаза поступка била окончана. Заставу и скинуте делове уредили смо и заштитили да би сачекали другу етапу рада која је наступила тек за приближно пола године. Застава је била уложена међу оба сита и дигнута под плафон, тако да до ње глодари нису имали приступ. Све је било прекривено заштитном фолијом да на њу не би падала прашина.

У другој етапи рада застава је била окренута подлепљеном страном надоле, на исти, већ описани начин, и пренесена на melinex фолију, тако да је била доступна слободна страна свилене тканине. Уследило је поравнавање подвижених нити које у претходном положају нису биле доступне, и њихово утврђивање на носећу мрежицу. У овој фази, процес конзервације, у ужем смислу, био је закључен. Заставу је још требало на одговарајући начин презентовати. Пошто у време закључивања конзерваторских радова још није било одлучено где ће застава бити коначно постављена, проблем презентовања решили смо помоћу привременог оквира на који је била напета носећа полиакрилонитрилна тканина. Подложена застава причвршћена је на привремену носећу тканину с доње стране носеће мрежице, помоћу топлоте, према већ описаном поступку (види цртеж 14).

Пошто ни ресе нису оригиналне, а ни тулац није на првотној позицији, пришили смо их 1,5 cm од руба заставе, тако да гледалац добија утисак целине, а истовремено је постављена и граница изме-

Цртеж 14. Схематски приказ причвршћивања подложене заставе на привремену носећу тканину.

- А — melinex фолија
- В — подложена застава
- С — привремена носећа тканина

Бу оригинала и каснијих додатака. Фрагменат кожног завршетка тулца, за копље на коме се застава носи, враћен је на првобитно место. Пре тога био је одговарајуће конзервисан. Конзервација је обухватала дезинсекцију и дезинфекцију, одстрањивање крајњих продуката распадања масноћа и нечистоће, као и поновно намашћивање неутралним деграсом. Између кожних фрагмената и тулца уложена је melinex фолија која не дозвољава прелазак масноћа с коже на текстил.

Затим је извршена заштита привремено презентоване целине по већ описаном принципу и уређивање за чекање на презентацију, која ће моћи да се изведе тек онда када буде припремљена витрина за коначно презентовање, односно тек када буде завршена „нова“ застава, која треба да буде постављена на истом подоквиру и у истој витрини.

Покушај реконструкције првобитног облика заставе

Током процеса конзервације дошли смо до више закључака.

Првобитни изглед заставе битно се разликовао од затеченог. Застава је била двобојна, а не тробојница. Доње поље, које је сада светлобеж боје, првобитно је било црвено. Изнад њега је било поље зелене боје, састављено од 4 траке које су биле приближно исте ширине, што је откривено приликом одстрањивања тулца за копље заставе (види слику 5).

Врх заставе чинило је поље од исте тканине као и доње, што се показало приликом одстрањивања тулца за копље заставе (види слику 6).

Пронађени остаци оригиналног поља износе на видело нелогично добру очуваност црвене тканине садашњег горњег поља (узорак

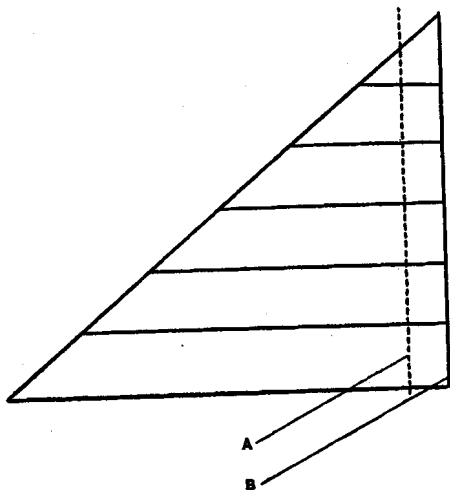

Слика 5. На слици је видљив руб зеленог поља, који је виши од садашњег, резаног, горњег руба поља

Слика 6. Остаци оригиналног, горњег поља ушивени у тулац

2319/4). Сразмерно ниска висина горњег поља и не преклапање секундарног завршетка с тулцем указују на вероватноћу да је застава била скраћена у хоризонталном смеру због оштећења тканине при копљу (види цртеж 15). Ту тезу такође подкрепљују и остаци тканине у шаву тулца.

Цртеж 15. Цртеж приказује вероватни помак тулца због дотрајалости тканине при копљу.

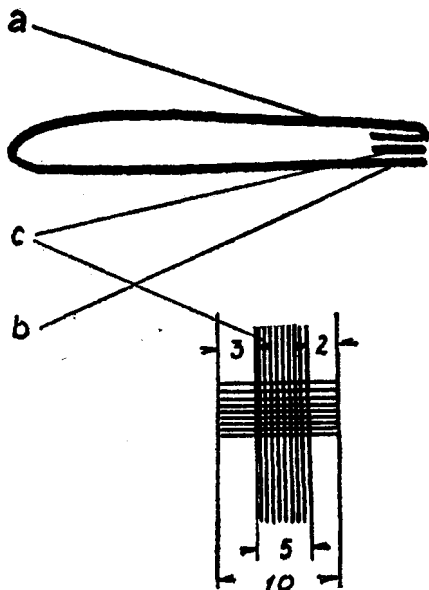
А — садашње стање

В — претходно (вероватно) стање

У време мењања сасвим пропалог горњег троугаоног поља новом тканином сужена је и горња трака средњег поља, а узрок би, вероватно, био у оштећењу тканине на горњем рубу, или естетске коректуре због смањивања горњег поља после померања тулца за копље. После тога сва поља су имала природни завршетак.

На тканини која је сачувана у прегибу тулца, боје су боље очуване него на изложеним деловима заставе. Овде се потврдило да су тканине горњег и доњег поља биле првобитно црвенкасте, мада степен испраности тона не може да се оцени. Истовремено се показало да зелено-плавкаста боја средњег поља није резултат жутења и избледелости евентуално плаве боје, већ да је ово поље од почетка било зелене боје, која је била веома стабилна јер се и сада покривени делови мало разликују од изложених. После прања у целини се показао и украсни мотив (орнаменат) доњег поља, тако да је сада могао скоро у потпуности да се реконструише, иако је раније био једва приметан (види цртеж 9). Због прегледности узорка испуштено је повезивање у основи.

Тулцац је током употребе био поправљан (ојачаван), највероватније да није био мењан, као што се у почетку мислило, на шта

Цртеж 16. Попречни пресек тулца на висини приближно 38 cm од врха заставе са остацима оригиналне тканине.

- A — подвијени, живо резани руб
- B — природни руб тулца
- C — тканина зеленог поља

указују остаци тканине у шаву преклопа. Преко ослабљене тканине плаве боје, при врху, нашивена је смеђа тканина (SMB) истоветног квалитета ткања, отприлике 25 cm од врха заставе.

Застава је била уоквирена плавозеленим ресама, које сада заузимају још само две трећине хоризонталног крака заставе од копља упоље.

Пошто крст није оригиналан, нисмо га враћали на заставу, али ћемо га, у одговарајућој документацији презентовати одвојено.

CONSERVATION TREATMENT OF »DUŠAN'S« FLAG**Summary**

In the article the author describes methodological approach to the conservation of the so-called »Dušan's flag« at Hilandar (Mount Athos—Greece) in years 1984 and 1985. The flag, which is the object of conservation, belongs by tradition to the cavalry of emperor Dušan (1308—1355).

The author gives a report on the research and preparations of the conservational intervention and the detailed description of the proces of conservation in the object.